

33. Отчет Екатеринославской губернской уездной земской управы за 1900 г.: Ч. 1. – Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1902. – С. 68–69.

34. Отчет Екатеринославской губернской уездной земской управы за 1900 г.: Ч. 2. – Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1902. – С. 74.

35. Отчет Екатеринославской губернской уездной земской управы за 1901 г.: Ч. 1. – Екатеринослав: Товарищество «Печатня С. М. Яковлева», 1902. – С. 104–105; 286–287; 455.

36. Отчет Екатеринославской губернской уездной земской управы за 1902 г.: Ч. 2. – Екатеринослав: Губернская земская типография, 1903. – 74 с.

УДК 94(477.7) (092)

Дослідницькі студії С. В. Бородаєвського з історії кооперативного руху

ІРИНА ПЯТНИЦЬКОВА

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

Мета статті полягає в аналізі життєвого шляху і наукових поглядів українського громадсько-політичного діяча, вченого, фахівця у галузі історії та теорії кооперативного руху кінця XIX – початку XX ст. Сергія Васильовича Бородаєвського.

Підходи. Особливу увагу присвячено вивченню провідних у науковій концепції вченого принципів, а саме: соціально-економічна природа кооперативного руху, його взаємозв'язку з капіталізмом, соціалізмом і комунізмом. Розглянуто авторський погляд на значення кооперації у житті суспільства, акцентовано увагу на те, що серед усіх організаційно-правових форм кооперативного руху найбільш значиму роль, на думку вченого, відігравала кредитна кооперація. Визначено, що саме С. В. Бородаєвський актуалізував в історіографії проблему взаємозв'язку і розвитку українських національних тенденцій у кооперативному русі.

При підготовці статті використані **методи** аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, опису, принципи історизму, наукової об'єктивності та комплексності, що дало можливість висвітлити цю проблему об'єктивно, з урахуванням різних точок зору, без ідеологій та особистих симпатій.

Висновки. Сергій Васильович Бородаєвський є класичним прикладом інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. Все життя він присвятив служінню своїй ідеї – кооперації, в яку вірив як у вищу справедливую форму соціально-економічних відносин, здатну на пом'якшення майнової нерівності, зменшення соціальної напруги у суспільстві. Високо оцінюючи розвиток кооперативного руху в Україні, дослідник аргументовано доводив, що національний фактор у ньому означився на початку XX ст. Це проявилось у виданні кооперативної літератури українською мовою, створенні незалежних від Росії коопера-

тивних спілок. Погляди одного з найбільш яскравих дослідників кооперативного руху були продовжені його послідовниками.

Ключові слова: кооперативний рух, кооперація, кредитні та ощадно-позичкові товариства.

Borodayevsky' research studies on the history of the cooperative movement

IRINA PYATNYTSKOVA
(*Vasyl' Stus Donetsk National University*)

Purpose. The purpose of an article consists in the analysis of a course of life and scientific views of the Ukrainian social and political figure, scientist, expert in branch of history and the theory of the cooperative movement of the end of 19 – the beginning of the 20th centuries of Sergey Vasilyevich Borodayevsky.

Approaches. The special attention is devoted to studying of the fundamental principles in the scientific concept of the scientist, namely an image of the social and economic nature of cooperative movement, its interrelation with capitalism, socialism and communism. The author's view of values of cooperation in life of society is considered, the attention that among all forms of business of cooperative movement the most significant role, on the scientist's look, was played by credit cooperation is focused. It is determined that S. V. Borodayevsky staticized in a historiography a problem of interrelation and development of the Ukrainian national tendencies in cooperative movement.

Finding. By preparation of article methods of the analysis, synthesis, comparison, generalization, the description, the principles of historicism, scientific objectivity and complexity are used that has given the chance to cover this problem objectively, taking into account the different points of view, without ideologies and personal sympathies.

Pesearch implications. Sergey Vasilyevich Borodayevsky is a classic example of the intellectuals of the end 19 - the beginnings of the 20th centuries. He devoted all life to service of the idea – to cooperation in which he believed, how in the highest fair form of the social and economic relations capable of mitigation of material inequality, reduction of social tension in society. Highly appreciated development of cooperative movement in Ukraine, at the same time it is reasoned proved that the national factor in it began to be shown at the beginning of the 20th century in the edition of cooperative literature in Ukrainian, creation of the cooperative unions, independent of Russia.

Value. Thus, the considered views thereof, of the most significant researchers of the cooperative movement, which were taken as a basis for his followers.

Key words: co-operation movement, co-operation, co-partnerships (tovarystrvo).

Українська інтелігенція кінця XIX – початку XX ст. вирізнялася своєю небайдужістю, відданістю своїй справі та своїм ідеям, жертвним служінням своєму народу. Одним із її представників був Сергій Васильович

Бородаєвський громадський та політичний діяч, економіст, фахівець у галузі теорії та історії кооперації.

Через активну участь в Українській національно-демократичній революції 1917–1920 рр. та подальшу еміграцію його праці в галузі кооперативного руху не вивчалися у радянську добу. Виняток складали роботи науковців української діаспори. Зокрема, у працях І. Витановича «Історія українського кооперативного руху» та в Б. Винара «Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964)» окрему увагу присвячено аналізу біографії та наукової спадщини С. В. Бородаєвського [1].

Лише за часів незалежності України життєвий шлях та творчий доробок С. В. Бородаєвського стали предметами наукових розвідок. Перші дослідження мали довідниковий характер [2]. Життя та окремі аспекти наукового надбання вченого були розглянуті в працях сучасних українських дослідників В. М. Власенка, О. В. Глушан [3]. Аналіз біографічних даних та наукових поглядів ученого зустрічається у відповідних розділах монографій та дисертацій [4]. Проте, згадані роботи не вичерпують усіх аспектів окресленої теми, що визначає її актуальність.

Метою статті є висвітлення життєвого шляху Сергія Васильовича Бородаєвського, аналіз його теоретичних поглядів відносно соціально-економічної природи кооперації, її ролі в суспільному житті та особливостей українського кооперативного руху.

Сергій Васильович народився 28 серпня 1870 р. у м. Охтирка, нині Сумської області [5]. Його батько, Василь Йосипович, був вчителем арифметики і геометрії, директором

Корочевської вчительської семінарії, інспектором народних училищ Курської губернії. З юних років у хлопця виховували любов до навчання. Він вдало закінчив юридичний факультет Харківського університету. Свою кар'єру Сергій Васильович розпочав у Тифліському окружному суді. У 1896 р. він переїхав до Петербурга, де працював на різних посадах у Міністерстві фінансів та Міністерстві торгівлі і промисловості [6].

Саме в Петербурзі С. В. Бородаєвський почав захоплюватися кооперативними ідеями. Цьому сприяло його знайомство та тісна співпраця з О. О. Беретті, активним громадським і кооперативним діячем, помічником голови Управління у справах дрібного кредиту Державного банку. У 1900 р. Сергій Васильович почав працювати у Петербурзькому відділенні Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, очолював відділ установ дрібного кредиту [7]. Він брав активну участь у кооперативних з'їздах у Росії та за її межами.

У цей же час С. В. Бородаєвський почав займається теоретичним осмисленням проблем кооперативного руху. На початку ХХ ст. він підготував та видав книги «Нужды мелкого кредита по мнению местных деятелей» (1904), «Ссудо-сберегательные и кредитные товарищества» (1906) [8]. У періодичних виданнях Комітету сільських ощадно-позичкових і промислових товариств «Вестник кооперации», «Вестник мелкого кредита» Сергій Васильович друкує низку статей, присвячених аналізу тогочасного стану кредитної та сільськогосподарської кооперації [9].

Великим попитом серед населення користувалась праця С. В. Бородаєвського «Сборник по мелкому кредиту», яка мала довідниковий характер. Основна мета збірки полягала в тому, щоб допомогти кооператорам – початківцям організувати та налагодити роботу кредитних та ощадно-позичкових товариств. Книга містила зразкові статуту кооперативів, законодавчі та нормативні акти щодо установ дрібного кредиту, практичні поради та вказівки з організації роботи товариств [10]. Про її важливість та актуальність для того часу свідчить той факт, що збірка витримала 6 видань (1907, 1909, 1911, 1912, 1913, 1915).

До кола наукових інтересів дослідника входила також історія кооперативного руху. У 1908 р. С. В. Бородаєвський видав працю «Сельскохозяйственные товарищества в Германии», в 1912 р. – книгу «Кооперация среди славян», у якій окрему увагу приділив розвитку кооперативного руху серед українців [11].

Наукову роботу Сергій Васильович поєднував з викладацькою діяльністю. Він читав лекції на Вищих комерційних курсах Победінського, у Політехнічному інституті. Надавав консультації кооператорам [12].

Не визнавши більшовицьку владу в Росії, у 1918 р. С. В. Бородаєвський повернувся на Україну. Він працював у Міністерстві торгу і промисловості Української держави П. Скоропадсько. Кооперативна діяльність і в цей час залишалась для нього пріоритетною. За його сприяння при Міністерстві була створена кооперативна рада, яка повинна була сприяти розвитку кооперативного руху, налагодженню взаємодії між

державою та кооперативними установами [13]. С. В. Бородаєвський також організував і очолив Раду Всеукраїнського об'єднання виробничих кооперативів «Трудсоюз», брав участь у формуванні в Одесі національних кооперативних установ. Водночас продовжував викладацьку діяльність. Читав лекції в Політехнічному інституті [14].

Під тиском політичних обставин, у грудні 1919 р. С. В. Бородаєвський змушений був емігрувати спочатку до Туреччини, а згодом до Франції. У 1923 р. він переїздить до Праги, де активно займався науковою та викладацькою діяльністю. Сергій Васильович у 1924 р. отримав вчене звання професора історії кооперації та кредитної кооперації. Він викладав в Українській господарській академії, очолював кафедри історії кооперації та кооперації продуцентів, у 1928–1931 рр. обіймав посаду декана економіко-кооперативного факультету. Науковець працював і в інших українських вищих навчальних закладах Чехословаччини, а саме: в Українському технічно-господарському інституті, Українському соціологічному інституті, Українському вільному університеті, який після закриття УГА став основним місцем його роботи [15].

Він активно співпрацював зі світовою кооперативною спільнотою. Був одним з засновників Міжнародного інституту кооперативних студій у Базелі, членом Міжнародної кооперативної спілки, Міжнародного наукового інституту кооперації в Парижі. Брав активну участь у міжнародних з'їздах, конгресах, конференціях з проблем історії та теорії кооперативного руху.

В еміграції Сергій Васильович написав ґрунтовні праці з історії кооперації, визнані в усьому світі: «Історія кооперативного кредиту» (1923), «Історія кооперації» (1925), «Теорія і практика кооперативного кредиту» (1925).

Помер С. В. Бородаєвський в 1942 р. у Празі. Його науковий доробок складає понад 500 наукових праць, написаних українською, російською, чеською, англійською, іспанською, італійською, німецькою, французькою та іншими мовами, що були опубліковані у 85 друкованих органах кооперативної преси 22 країн [16].

Погляди С. В. Бородаєвського на характер кооперації, її значення у житті суспільства найбільш повно були висвітлені в праці «Історія кооперації». Кооперацією учений називає об'єднання неозначеного числа членів, які утворюють товариство для означеної господарської мети, що здійснюється ними на таких принципах: вільного вступу та виходу; рівності прав кожного члена в управлінні справами кооперації; внесення в діло своєї праці чи капіталу; взаємної відповідальності членів щодо зобов'язань кооперативу; відсутності стремління до одержання значних прибутків шляхом експлуатації населення [17].

Соціально-економічна природа кооперації, її суспільна значущість в працях С. В. Бородаєвського постає значно глибшою і глобальнішою, ніж у сформованому ним визначенні. Для нього це нова соціально-економічна формація, форма економічного життя, яка мирним, еволюційним шляхом здатна прийти на зміну капіталізму. Через реформи, соціальні перетворення за допомогою організації

кредитних і збуто-постачальницьких товариств кооперація, на думку науковця, здатна була поліпшити умови існування населення та поступово усунути негативні явища капіталістичного економічного ладу. Вона уособлювала собою форму нового соціального життя, яка базувалась на принципах об'єднання та справедливості.

Дещо ідеалістичний погляд С. В. Бородаєвського на кооперацію не був новаторським для кінця ХІХ – початку ХХ ст. На тлі активного розвитку кооперативного руху, поширення соціалістичних ідей в суспільстві та високого рівня соціальних очікувань багато теоретиків кооперативного руху, зокрема О. М. Анциферов, М. Л. Хейсін, М. І. Туган-Барановський, дотримувались подібних поглядів і в кооперації вбачали шлях до побудови нового суспільства.

Особливістю поглядів С. В. Бородаєвського є те, що кооперація для нього не є засобом побудови нового суспільства, а вже його результатом, новою соціально-економічною формацією, яка прийде на зміну капіталізму. Він чітко виокремлює кооперацію з-поміж капіталізму, соціалізму та комунізму. На відміну від капіталістичних установ, кооперативні, на думку С. В. Бородаєвського, засновані в першу чергу на об'єднанні людей та їхніх зусиль, а не капіталів. Отримання надприбутків не є головним завданням кооперативних установ. Участь у товариствах зумовлена особистим вільним вибором кожного члена кооперативної організації і базується на рівних правах в управлінні та діяльності організації.

При цьому Сергій Васильович категорично не заперечував існування капіталізму: «кооперація живе рядком з ним; вона черпає свої сили з негативних боків капіталістичного ладу і своєю діяльністю допомагає зміні методів та значному зменшенню його негативних елементів» [18].

Навпаки, з-поміж всіх соціально-економічних формацій капіталізм був чи не найбільш спорідненим з кооперацією. С. В. Бородаєвський зазначав, що кооперація, як і капіталізм, існує в умовах грошового господарства, для них характерним є прибуток, використання найманої праці та наявність приватної власності.

Порівнюючи кооперацію з соціалізмом, вчений вважав, що перша дає своїм членам значні межі свободи для індивідуальних починань. У той час, як соціалізм всіляко її обмежував, не визнавав приватної власності, не допускав можливості співіснування з капіталізмом. Ще більшу різницю дослідник убачав між кооперацією та комунізмом, який, за його висловом був «примусовим союзом», що нехтував властивими для кооперативної співпраці принципами добровільності, рівності всіх членів.

С. В. Бородаєвський визнавав, що для соціалізму, комунізму та кооперації спільним є пошук «кращих» форм існування людства, пом'якшення майнової нерівності та соціального напруження. Проте, він чітко проводив розмежування у методах досягнення поставленої мети. Комунізм оперує системою примусу, в той час як кооперація ставить вище свободу самовизначення. «Комунізм існує своєю силою, – пише С. В. Бородаєвський, – кооперація міцна силою переконання» [19]. Примус, насильство як основний ме-

тод побудови соціалізму та комунізму, на думку вченого, суперечили не лише кооперативним принципам, а й людській природі, почуттям індивідуалізму. Їхнє застосування не здатне було породити щось нове, суттєво покращити становище населення, а призводило лише до руйнації попередніх досягнень. Вчений підтримував шлях поступальних реформ і ненасильницького впровадження кооперативних принципів співпраці у суспільно-економічне життя.

З-поміж усіх видів кооперативних товариств найбільш високо вчений оцінював кредитну кооперацію [20]. Його висновок відповідав тенденціям соціально-економічного розвитку Росії кінця XIX – початку XX ст. Потреба однієї частини населення у збільшенні землеволодіння, іншої в обробці існуючої землі потребували капіталовкладень. Проте, в країні не існувало прийнятної системи кредитування населення, що гальмувало розвиток приватновласницького господарства та аграрного сектору в цілому. Існуючі селянські банки та повітові земські каси не задовольняли його потреби. Вони надавали мізерні короткострокові кредити під 10–12 % річних. Щоб отримати ці гроші, селянин мусив пройти безліч бюрократичних процедур. Тому ці організації не користувалися популярністю. Основним кредитором населення залишалися лихварі, у яких можна було позичити певну суму грошей від 10 до 200 % [21]. Лихварі, забезпечивши позики векселями, розписками та іншими подібними документами, користуючись своїм впливом та неосвіченістю селян, змушували їх по декілька разів сплачувати один і той же кредит, або відробляти його. Таким чином, позбутися статусу бо-

ржника було вкрай складно. Тому в країні існувала об'єктивна потреба в розвитку доступного кооперативного кредитування.

На 1914 р. в Російській імперії нараховувалося близько 13 тисяч кредитних та ощадно-позичкових товариств [22]. Кредитні товариства були створені за законом про установи дрібного кредиту від 7 червня 1904 р. На відміну від ощадно-позичкових, які вели свою історію з 60-х рр. XIX ст., їхній капітал формувався не з пайових внесків членів, а з коштів отриманих в державних кредитних установах. Порівнюючи ці організаційно-правові форми кооперативного кредитування, С. В. Бородаєвський вважав, що ощадно-позичкові товариства в більшій мірі відповідали кооперативним принципам. Вчений обґрунтував свій висновок тим, що для них у більшій мірі були характерні риси самодіяльності, незалежності від державних кредитних установ [23]. Матеріальна допомога від уряду призводила до підпорядкування кооперативів і призводила до втрати кооперативного змісту.

На думку С. В. Бородаєвського, діяльність кредитних та ощадно-позичкових товариств не повинна була зосереджуватися виключно на кредитуванні населення. Перспективним напрямом кооперативної роботи він обґрунтовано вважав розвиток посередницьких операцій [24]. За допомогою кооперативного посередництва на початку XX ст. селяни могли придбати сільськогосподарський реманент, насіння, продовольчі предмети, корм для худоби, добрива тощо [25].

Важливе значення мали посередницькі операції зі збуту сільсько-

сподарської продукції. Зібравши новий врожай, селяни спішили його відразу продати, щоб сплатити всі витрати та борги. У результаті цього до весни, коли ціни на сільськогосподарську продукцію піднімалися, у них не залишалося ні зерна, ні корму для худоби, ні грошей для їхнього придбання. Перекупники користувалися цим і за безцінь скуповували у селян зерно восени, а навесні продавали його в декілька разів дорожче. Альтернативу цій ситуації запропонували кредитні товариства. Вони на прийнятних умовах в обмін на зерно давали селянам позики. Позичальник міг її повернути і забрати власну заставу, у разі не виплати – його забирали в якості боргу. Такі кредити видавалися терміном до 1 року і на суму до 75 % від вартості застави [26].

Одним із напрямів посередницьких операцій була також кооперативна оренда землі. Вона була вигідною для населення і давала можливість заощадити. Товариства орендували відразу великі площі, тому ціна на них була нижчою, ніж для окремих приватних орендаторів, які потребували незначних площ.

У праці «Історія кооперації» С. В. Бородаєвським було проаналізовано розвиток кооперативного руху в Україні. Особливість цього аналізу полягає в тому, що дослідник розглядав поширення кооперації в Україні з позиції її національного характеру. Ще до революції 1917 р. Сергій Васильович висловлював думки з приводу того, що кооперація є близькою для українського народу. На одному із засідань Слов'янського добродійного товариства, доповідаючи про розвиток кооперативного руху в Австро-Угорщині, він відзначав, що на

Галичині активно діяли лише українські кооперативи, які базувались на національно-громадській свідомості населення, натомість москвофільські товариства ледве животіли. За даними І. Витановича після цієї доповіді влада почала підозрювати С. В. Бородаєвського у національному ухилі [27].

Учений аргументовано доводив, що до 1905 р. про «українську» кооперацію можна говорити лише в розумінні кооперації, що працювала на теренах України. Він вважав, що це було зумовлено зовнішніми умовами, в першу чергу залежністю українських земель від Російської та Австро-Угорської імперій, жорсткою національною політикою держав по відношенню до українців. На думку С. В. Бородаєвського, кооперація за таких умов, могла існувати опосередковано відносно до національного руху. «Саме те, що ініціатори та учасники перших кооперативів на Україні не виявляли зацікавленості до питань української національності, – зазначає дослідник, – стало запорукою можливості відкриття та діяльності перших кооперативних товариств на Україні» [28].

На думку С. В. Бородаєвського, лише напередодні Першої світової війни національні тенденції у більшій мірі проявлялись в кооперативному русі. Одним із визначних поштовхів до розвитку саме українського кооперативного руху вчений вважає поширення національної літератури про кооперацію, зокрема книги В. Доманського «Товариські крамниці».

Важливим фактором, що сприяв «націоналізації» українських кооперативів, на думку вченого, було створення кооперативних союзів. Українці

тяжіли до утворення крайових союзів, незалежних від російських кооперативних центрів. У 1901 р. був заснований перший не лише в Україні, а і в межах Російської імперії кооперативний союз – Бердянський союз кредитних і ощадно-позичкових товариств. Справжні пристрасті навколо справи створення українських кооперативних союзів розгорілися на II Всеросійському кооперативному з'їзді у Києві в серпні 1913 р. Делегати з'їзду розділилися на два табори. Одні, «центристи», представники інтересів московських кооператорів, вважали, що всім кооперативним рухом повинні керувати одні центральні органи. Для цього вони пропонували передати всі кредитні кооперативи у відомство Московського народного банку, а споживчі – Московському союзу споживчих товариств. Інші, «федералісти», або «южане», висловлювали побажання українських кооператорів, і наполягали на необхідності створення місцевих кооперативних спілок на засадах федералізму. Окрім цього, на з'їзді мова йшла також про поширення кооперативної справи українською мовою з обов'язковим діловодством та рахівництвом [29]. І хоча делегати визнали за необхідне створення на місцях кооперативних спілок, у подальшому це протистояння зберігалось.

На думку С. В. Бородаєвського, важливим також був внесок інспекторів дрібного кредиту та агрономів у поширення національних ідей в кооперативному русі. За своєю діяльністю вони були близькими до сільського населення і мали змогу, за умов особистої підтримки і схильності до української ідеї, надавати діяльності кооперативів певний національний характер. У своїй праці «Іс-

торія кооперативного руху» він високо оцінював діяльність інспекторів народного кредиту Х. А. Барановського та Хотовицького [30].

У подальшому, на думку дослідника, посилення національного фактору стало поштовхом до розвитку кооперативного руху, українського не лише за територіальною приналежністю, а й за змістом. Піком його С. В. Барановський вважав добу Української революції 1917–1920 рр. Саме в цей час був створений Національний союз кооперативних товариств – Дніпровський Союз споживчих товариств, який був не лише комерційним, а й культурним центром української споживчої кооперації. У 1917 р. був відкритий Український народний кооперативний банк – Українбанк. Був заснований друкований орган українських національних кооперативів – часопис «Комашня» [31].

Таким чином, можна зробити висновки, що все своє життя Сергій Васильович Бородаєвський присвятив служінню кооперації. Він працював у кооперативних установах, досліджував соціально-економічний зміст, історію кооперації, викладав теорію та історію кооперативного руху у вищих навчальних закладах Росії, Франції, Чехословаччини. Він палко вірив в те, що поширення принципів кооперативної співпраці здатне змінити суспільно-економічні відносини на краще, пом'якшити матеріальну нерівність, зменшити соціальну напругу в суспільстві. Окрему увагу

дослідник присвятив вивченню національного фактора в українському кооперативному русі, актуалізуючи це питання у вітчизняній історіографії.

RESUME. Career of the Ukrainian social and political figure, scientist, specialist in the field of history and theory of cooperative movement of the end of XIX – the beginning of the 20th century of Sergey Vasilyevich Borodayevsky are misreported in this article. Are analysed his creativity, vision of the researcher of the social and economic nature of cooperation, its role in public life is determined. The special attention is devoted to a research of views of the scientist of national nature of the Ukrainian.

Key words: cooperation movement, co-operation, copartnerships (tovarystvo).

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещен жизненный путь украинского общественно-политического деятеля, ученого, специалиста в отрасли истории и теории кооперативного движения конца XIX – начала XX вв. Сергея Васильевича Бородаевского. Проанализировано его научные работы, определено виденье исследователя социально-экономической природы кооперации, ее роли в общественной жизни. Отдельное внимание посвящено исследованию взглядов ученого на национальный характер украинских кооперативов.

Ключевые слова: кооперативное движение, кооперация, кредитные, ссудо-сберегательные общества.

Примітки:

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович.

– Нью-Йорк, 1964. – 624 с.; Винар Б. Матеріали до історії економічних

- дослідів на еміграції (1919–1964) / Б. Винар; Українське історичне товариство. – Мюнхен, 1965. – 120 с.
2. Марочко В. І. Бородаєвський Сергій Васильович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – С. 351.; Українські кооператори. Історичні нариси / за ред. С. Д. Гелея. – Львів: Коопосвіта, 1999. – Книга 1. – С. 201–208.
3. Власенко В. М. Видатний український кооператор // Наука і суспільство / В. М. Власенко. – К., 1995. – № 5–6. – С. 11–13; Він же. Сергій Бородаєвський (1870–1942) // Українські кооператори. Історичні нариси. – Кн. 1. – Львів, 1999. – С. 201–210; Глушан О. В. «Історія кооперації» С. В. Бородаєвського як пам'ятка української кооперативної думки. / О. В. Глушан // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – С. 206–208; Глушан О. В. Становлення особистості С. В. Бородаєвського: дитячі та юнацькі роки / О. В. Глушан // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – № XII/XIII. – С. 112–121.
4. Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В. М. Половець. – Чернігів: Просвіта, 2002. – 266 с.; Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / І. А. Фареній. – Черкаси: Відлуння. – Плюс, 2008. – 432 с.
5. Марочко В. І. Бородаєвський Сергій Васильович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – С. 351.
6. Власенко В. М. Корифей кооперативної справи (до 135-річчя від дня народження С. В. Бородаєвського) / В. М. Власенко, В. В. Власенко // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – № I. – С. 12.
7. Там само. – С. 12–13.
8. Бородаевский С. В. Нужды мелкого кредита по мнению местных деятелей / С. В. Бородаевский. – СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1904. – 56 с.; Бородаевский С. В. Ссудосберегательные и кредитные товарищества (Их значение. Сущность их образцовых уставов. Порядок открытия т-в. Союзы их. Число т-в и размеры их оборотов) / С. В. Бородаевский. – СПб.: Тип. Н.В.Гаевского, 1906. – 64 с.
9. Бородаевский С. В. Областные управления и коопераций в Австрии / С. В. Бородаевский // Вестник кооперации. – 1909 – Кн. К. – С. 72–84.
10. Бородаевский С. В. Сборник по мелкому кредиту (Законоположения, образцовые уставы учреждений мелкого кредита, адм. распоряжения, операц. правила, сенат. решения, практ. советы и указания) / С. В. Бородаевский. – СПб.: Типография редакции период. изданий Министерства финансов, 1912.
11. Бородаевский С. В. Сельскохозяйственные товарищества в Германии / С. В. Бородаевский. – Санкт-Петербург : Спб. отд. Ком. о сел. ссудосберегат. и пром. т-вах, 1908; Бородаевский С. В. Кооперация среди славян / С. В. Бородаевский. – СПб, 1912. – 80 с.
12. Власенко В. М. Вказана праця. – С. 15.

13. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – С. 112.
14. Власенко В. М. Вказана праця. – С. 17.
15. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964) / Б. Винар; Українське історичне товариство. – Мюнхен, 1965. – С. 23.
16. Витанович І. Вказана праця. – С. 115.
17. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. – С. 9.
18. Там само. – С. 7–8.
19. Там само. – С. 13.
20. Бородаєвський С. В. Теорія і практика кооперативного кредиту / С. В. Бородаєвський. – Подєбради: Вид. Т.-ва при УГА, 1925. – 367 с.
21. Статистико-економічний обзор Херсонської губернії за 1909 г. / Статистическое отделение при Херсонской губерн. земской управе. – Херсон: Паровая типо-літографія наслєд. О. Д. Ходушиной, 1911. – С. 157.
22. Корєлін А. П. Кооперація и кооперативное движение в России, 1860–1917 гг. / А. П. Корєлін. – М.: РОСНЭП, 2009. – С. 366.
23. Бородаєвський С. В. Ссудо-сберегательные и кредитные товарищества / С. В. Бородаєвський. – СПб.: Тип. Н. В. Гаєвського, 1906. – С. 9.
24. Бородаєвський С. В. Кредитная кооперація в России и их посредничество по совместным закупкам и сбыту / С. В. Бородаєвський. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1909. – 22 с.
25. Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1913 г. – Херсон: Типо-літографія С. И. Ольховикова, 1914. – С. 117.
26. Евдокимов А. Кооперативный сбыт хлебов / А. Евдокимов. – Катеринославль, 1913. – С. 10–11.
27. Витанович І. Вказана праця. – С. 114.
28. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. – С. 318.
29. Второй Всероссийский съезд по кооперации в г. Киеве 1–7 августа 1913 г.: Труды. Вып. I. Общее собрание съезда. – К.: Типографія киевской 1-й артели, 1915. – С. 186–191.
30. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. – С. 318.
31. Там само. – С. 324.

УДК 94(477):314.151.3-05.73/-054.65:341.43»19»

Щодо правової бази та механізмів виїзду з усрр іноземних біженців та військовополонених на початку 1920-х рр.

ОЛЕКСАНДР БЕЛІКОВ

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

У статті досліджується процес формування на початку 1920-х рр. правової бази та механізмів виїзду з УСРР іноземних біженців та військовополонених.